

ZÓKA PÉTER

EGY ÚJ TÁRSADALOM- ÉS KULTÚRAELMÉLET KÖRVONALAI ALEXANDER BERNÁT TÖRTÉNETFILOZÓFIÁJÁBAN

Európai polgárként nyitott szemmel járva a világban, figyelemmel kísérve a különböző sajtótermékeket, híradásokat, eseményeket, egyre növekvő aggodalommal tölt el, hogy kontinensünk számos országában a mindennapi élet, sőt esetenként a nemzeti politika szerves részét képezi az intolerancia a nemzeti kisebbségekkel, a többségi társadalométól eltérő nemzeti identitású társadalmi csoportokkal szemben. Az etnikai konfliktusok Európa számos országában egyre inkább felszínre törnek. Teljesen világos, hogy ami felé haladunk, az nem jó. A 20. század története Pilinszky szavával szólva, mint a „világ tenyerébe kalapált szeg” figyelmeztet bennünket arra, hogy mire képes az emberi ostobaság, önzőség, kapzsiság, intolerancia. Mindent el kell követni annak érdekében, hogy a soha el nem feledhető borzalmakhoz még csak közelíteni látszó gondolatok se verhessenek gyökeret közgondolkodásunkban.

Mit tehet ezért egy filozófus-történész a maga szerény eszközeivel? Úgy gondolom, nagyon is sokat. Az alábbiakban egy 19-20. század fordulóján tevékenykedő neves magyar filozófus gondolatain keresztül kaphatunk választ azokra a nem elhanyagolható jelentőségű kérdésre: Mit is jelent voltaképpen toleránsnak lenni? Kegyet gyakorlunk, alamizsnát osztunk éppen csak megtűrt embertársainknak, amikor toleranciával viseltetünk irántuk, vagy sokkal többről van szó? Esetleg teljesen másról? Netán arról, hogy a többségi társadalomnak létérdeke fűződik nemzeti kisebbségeivel való szoros kapcsolatához?

A magyar filozófiatörténeti kutatások az elmúlt két évtizedben szerencsére újból erőre kaptak. Örvendetes tény, hogy az Akadémia is támogatja ezeket a kezdeményezéseket.

Egyre több kutató számára válik nyilvánvalóvá az a tény, hogy a magyar filozófiatörténet arcképcsarnoka tele van olyanokkal, akiknek munkássága korántsem csak a filozófiai diszciplína belügye, hanem számos más tudományterület, így a történettudomány, irodalomtudomány, esztétika, teológia és számos egyéb terület közös szellemi hagyatéka (Somos 2004).

Alexander Bernát a 19-20. század fordulójának egyik meghatározó hazai tudószemélyisége volt, aki szintén nem csupán a szűken értelmezett filozófiai diszciplína területén alkotott maradandót, hanem az esztétika, irodalomtudomány, pedagógia területén is. Eddigi publikációimban én csupán szerteágazó filozófiai munkásságának azon részére koncentráltam, ahol szoros kapcsolatba kerül a nemzeti eszme a filozófiai gondolkodással.

A szerző munkásságának közel hét esztendőös tanulmányozása során vált világossá előttem, hogy Alexander történetfilozófiájának egyes hangsúlyos pontjai hozzájárulhatnak olyan kurrens társadalmi problémák hosszú távú orvoslásához, mint az államközi vagy államon belüli etnikai konfliktusok vagy a kulturális diverzitás kérdésköre.

A kor és a Monarchia nemzetközi légköre, melybe Alexander beleszületett, nagyban befolyásolta gondolkodását, viszonyát „nemzetihez” és „európaihoz”. Az európaiság eszméje ugyanúgy jelen van gondolkodásában, mint a „nemzeti” iránt való elkötelezettség és felelősségtudat (Nyíri 1980).

Fontos megjegyezni, hogy Európában a 19. század második felében kétféle nemzetfogalom volt használatos¹. Az egyik a „francia nemzetfogalom” néven aposztrofáltatott a nacionalizmus történetében és a nemzet fogalmát az állam kereteivel azonosította, míg a másik nemzetfogalom a „német nemzetfogalom” – mely a meineckeai értelemben vett kultúrnemzeti fölfogást foglalta magában, és az egy nemzethez való tartozás kritériumaiul a közösen használt nyelvet, a közös hagyományokon nyugvó kultúrát tekintette (Meinecke 1915: 1-21). Természetesen nem véletlen hogy az előbbi nemzetfogalom éppen az etnikailag viszonylag homogén, területileg integráns francia földön született meg, az utóbbi pedig a több száz kis fejedelemségre szabdaltnémet területen, és éppen ez a nemzetfogalom segítette elő az egységes Németország megszületését. Alexander a nemzet fogalmát a „német nemzetfogalom” értelmében használja. Nemcsak azért, mert a német hatások és kapcsolatok voltak a legmeghatározóbbak a magyar kultúra egészére nézve, hanem mert személyes létélményei a soknemzetiségű monarchiában, a magyar társadalom szövetébe integrálódni vágyó zsidó család gyermekeként is erre sarkallták. Mondhatnánk tehát, hogy Alexandernek első kézből származó tapasztalatai voltak a kisebbségi létet illetően, azonban semmiképpen sem a mai értelemben. A 19. század második felének Monarchiájában ugyanis jószerivel semmilyen problémát nem jelentett, és ezt nagyon fontos megérteni, hogy valaki magyarnak tekintendő

¹ Megjegyzendő, hogy e sorok írója a régi, majd száz esztendőös, legteljesebben Friedrich Meinecke által megfogalmazott tipológia érvényességét vallja, noha tisztában van azzal, hogy ez a szembeállítás a kortárs eszmetörténeti szakirodalomban már inkább csupán egy kisebbség álláspontját tükrözi. E kérdés kapcsán mindenképpen figyelembe kell venni a nemzetre vonatkozó újabb kutatási eredményeket is Ernest Gellner, Benedict Anderson, Jürgen Habermas és mások tollából.

e abban az esetben, ha példának okáért csak tizenhárom esztendősen kezd el megtanulni magyarul, mint Böhm Károly, a magyar filozófiatörténet egyik legkiemelkedőbb alakja, mert német iparoscsládba született. és jóformán minden intellektuális élménye a német kultúrához kötötte² (Kajlós 1913).

Természetesen a modern nemzetállamok megszületése, az egyes nemzetiségek ébredő mozgalmi, önállósulási törekvései elhíntették annak a keserű örökségnek a magvait, amellyel sajnos a mai napig küzdünk itt a Kárpát-medencében, hogy távolabbra ne tekintsünk ezúttal.

Alexandernek nem volt célja egy általános társadalom- és kultúramagyarító elmélet megalkotása. Őt számos fontos munkájában legfőképpen az a cél vezérelte, hogy bizonyítsa, hogy a filozófiai gondolkodás egy társadalom szellemi fejlődésének szükségszerűen, ám sajnos igen későn jelentkező szükséglete, s hogy a magyar mentalitástól sem idegen a filozófiai diszciplínával való foglalkozás (Gábor 1986). Célja az volt tehát, hogy megteremtse a magyar filozófiai élet kibontakozásának teoretikus és infrastrukturális alapjait, mindeközben azonban érvelése számos ponton olyan forrásokra támaszkodik, olyan képet vetít elénk, amely végső konklúzióként egy új, számunkra nagyon is releváns társadalom- és kultúraelmélet megfogalmazását teszi lehetővé.

Fontos előrebocsájtani, hogy Alexander elméletének fogalomhasználata, és általában a nemzeti tudományok diskurzusának tárgyalásmódja a témakörben nem annyira járatos hallgatóságban első hallásra talán félrevezető módon keltheti azt az érzést, mintha Alexander valami sovíniszta színezetű, tudománytalan, délibábos programot tárna elénk (Perecz 2008). Nem erről van szó azonban. Távol vagyunk az „egyezményesek” ilyen irányú törekvéseitől³ (Mester 2004, 2006). Alexander tárgyalásmódja a korban szokásos, nemcsak a magyar, hanem a magasabb műveltségű nyugat-európai szellemi elit közbeszédjének is szerves részét képezte.

Alexander társadalomfölfogásának tengelyét két alapvető fogalom alkotja. A „nemzeti szellem” és a „néplélek” fogalmai. „Mi a nemzeti szellem?”- teszi fel a kérdést Alexander akadémiai székkfogalójának bevezetőjében. Tagadhatatlanul létezik olyan „öserő”, mely alkotó-teremtő erővel bír. Hangzik a szerző rövid válasza első megközelítésben. Az a rajongás, amellyel a 19. század végi, a millennium

2 Böhm egész életében lelkes magyar nacionalista maradt, elkötelezett ’48-as, aki már gyermekkorában összetűzésbe keveredett pánszláv diákokkal, akik megsértették magyar érzésében. Életrajzírója szerint kora gyermekkorától hallotta édesapja szájából: „Magyar vagy! Kossuth, Deák előtt le kell térdelned!”

Fontos megérteni azonban, hogy Böhm esete a kor Monarchiájában egyáltalán nem egyedül és esetleges. Számos életút bizonyítja a kormányzat alapvetően rendkívül toleráns, mégis asszimiláló törekvéseinek sikerességét.

3 Ennek az „egyezményesnek” vagy „harmonisztikusnak” nevezett filozófiai irányvonalnak főként Hetényi János és Szontagh Gusztáv voltak legemblematikusabb képviselői a reformkorban. Céljuk alapvetően a „magyar nemzeti filozófia” megteremtése volt, s bár nézeteik sok tekintetben különböztek egymástól, mégis mindketten normatív programmal léptek föl, noha magára a „nemzet” fogalmára nemigen reflektáltak.

hangulatában élő honpolgár a nemzeti szellemre tekint, kapcsolatban áll nemzeti érzés fellendülésével, és Alexander szerint számos félvezető megállapításra juthatunk e fogalommal kapcsolatban (Alexander 1893).

„Minden lényeges élet formája a nép szellemében gyökerezik. A tudománynak a nemzet szelleme adja meg nemzeti formáját. A nép lelke a filozófiában is érvényesül, melyben tiszta öntudatára eszmél, magára ismer”(Lazarus-Steinthal 1860: 38-54) – olvashatjuk Moritz Lazarus és Hermann Steinthal tollából, az általuk szerkesztett *Zetischrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft* első számában. Ez volt az első ilyen témájú szakfolyóirat mely 1860 és 1890 között jelent meg és amely ezt követően sem szűnt meg létezni, csupán formátuma és címe változott meg némileg és fontos forrása volt a szerzőnek. Alexander nemzeti szellemről vallott fölfogása nagyban rokonítható Lazarus nézeteivel. Alexander megfogalmazásában a legnagyobb szerep egy nemzet életében a nemzeti szellemé, melynek első és legfontosabb produktuma a nyelv, legsajátabb szentélye pedig a szépirodalom. A nemzeti szellem megnyilatkozik egy nép mondavilágában és népköltészetében, s egyáltalán a társadalmi lét minden fontos aspektusában. Alexander fölfogásában a világon minden valamilyen viszonyrendszernek a része, önmagukban a világ jelenségei nem értelmezhetők helyesen. A nemzeti szellem is egyfajta viszony. A viszonyokról pedig csupán annyit lehet elmondani, hogy dolgok között állnak fenn. A nemzeti szellem első megközelítésben tehát egy olyan viszony, amely a nemzet részei között áll fenn. A nemzeti szellem nem valamiféle platonikus létező, mely fölöttünk áll és mi csak részesülünk belőle. A nemzeti szellem hozzánk, mint a társadalmat alkotó egyénekhez van ugyan hozzákötve, de nem mint egyéni birtok, hanem mint a közösség, a társadalom közbirtoka. Ennek a viszonylatokban való gondolkodásnak kialakulásában nagy szerepe volt Robert Zimmermann professzornak, aki Alexander szerint túlságosan is jól ismertette meg tanítványait Herbart metafizikájával a bécsi egyetemen. Herbart fölfogásában a világon minden dolog a leginkább a leibnizi monaszokhoz hasonlítható „reálék” egymáshoz való viszonyaiból áll össze. Alexander ugyan idegenkedik ettől a szerinte túlságosan mesterkéltn metafizikától, de a dolgoknak ez a viszonylatok rendszerében történő látásmódja, valamint a fogalmak igen pontos tisztázásának és meghatározásának az igénye, amelyet a szerző maga is munkája egyik erényének tekintett, ugyanúgy jellemzője Alexander filozófiájának is, mint Herbarténak, akinek munkásságával oly szoros kapcsolatba került (Fechner 1853: 70-102).

A népléktan 19. századi programja nem volt más, mint összehasonlító történeti, társadalmi és kulturális pszichológia. Kulcsgondolata, hogy az emberi összefüggések elsődleges formája a kulturális közösség, a nép, amelyben az egyén sze-

mélyiségfejlődése végbemegy. Összehasonlító és történeti tanulmányozása volt a társadalmi kölcsönhatások olyan objektív termékeinek, mint a nyelv, a mítoszok és a szokások (Pléh 1990: 279-316).

Tulajdonképpen azt lehet mondani, hogy ez a néplélektani program két szellemi központ körül intézményesült a korszakban. Egyrészt a Moritz Lazarus és Hermann Steinthal által 1860-ban alapított szakfolyóirat (*Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*) körül. Ez az irányzata szoros kapcsolatban állt a német nemzetállam irányába ható törekvésekkel. Egyénközpontú fölfogásával, mely nem vitatta az ember közösségi természetét, azt kívánta kifejezésre juttatni, hogy a társadalmi összefüggések az egyén felől közelíthetők meg leginkább. Másrészt pedig Wilhelm Wundt, a klasszikus tudatléktan szellemi atyja körül, akinek elképzelése szerint, a legegyszerűbb folyamatok kivételével semmiféle emberi élmény vagy cselekedet nem választható el annak társadalmi-kulturális kontextusától. Ezt a modern szociálpszichológia társadalomközpontú fölfogásnak nevezi. A két irányzat szemben állt egymással, de központi kérdésük alapvetően megegyezik: milyen az egyén és közösség viszonyának természete?

Alexander fölfogása e tekintetben egyértelműen társadalomközpontúnak minősíthető, mint ahogyan a nyelvről való gondolkodása is Wundt nézeteihez áll közelebb. Wundt szerint a nyelv az emberi társadalom fejlődése során kifejtett közös szellemi (lelki) tevékenység terméke, s a kutatónak ezen tevékenységek mögött rejlő lélektani aktusokat kell vizsgálnia. A nyelvet a mítoszokkal, a vallással és a művészetekkel, a szokásokkal, a joggal és a kultúrával, egyszóval a közösségi lét minden megnyilvánulási formájával szoros kölcsönhatásban lehet csak vizsgálni és értelmezni. Alexander a nemzeti szellem kialakulására vonatkozólag szintén az ember közösségi voltának fontosságát és ebből adódóan a társas érintkezés funkcióját betöltő nyelv fontosságát hangsúlyozza. Az ember közösségi lény. A közösség tagjai szükségképpen hatnak egymásra, s miként az anyagi világ részei között, az emberi lelkek között is viszonyok támadnak, melyek sajátos egységbe fűzik őket. „Annyi bizonyos, hogy amint az embereknek közös nyelvük volt, a nemzeti szellem csírája is megvolt bennük” -olvashatjuk Alexander akadémiai székfoglalójában (Alexander 1924: 91). Hogy ez a sajátos egység milyen természetű, az a néplélektől való distinkt fogalmi megkülönböztetés során kerül tisztázásra.

Mik tehát a legfontosabb különbségek Alexander szerint néplélek és nemzeti szellem között? A néplélek azon maradandó szellemi viszonyok foglalatja, amelyek több ezer év alatt váltak egy közösségre jellemzővé, lakóhelyük éghajlata, talajviszonyai, egyszóval természeti környezetük, eredendően jellemző foglalkozásaik

következtében. Ezen viszonyok az egyén életidejét figyelembe véve észrevehetetlenül lassan változnak csak. A néplélek milyensége, eredeti jellege legtisztább, legeredetibb formájában a társadalom alsóbb, magas kultúra alatti rétegeiben tapasztalható leginkább. A néplélek tehát antropológiai egységbe kapcsolja egy nemzet társadalmának szakadozott szövetét. A nemzeti szellem ellenben egy sokkal lazább, kultúrtörténeti egységet jelent. A nemzeti szellem, noha a néplélek talaján nő fel és kapcsolatban áll vele, mégsem ugyanaz. Viszonyuk forma és tartalom viszonya. A néplélek az erő, a nemzeti szellem pedig ennek az erőnek a produktuma. A nemzeti szellem historikum, története van, korszakolható (van kialakulása, virágzása és bukása), nem halhatatlan, el lehet idegenedni tőle. Az hogy egy nemzet szeleme milyen teljes fényében, a maga teljességében „nagy embereiben, reprezentánsaiban” mutatkozik meg leginkább⁴.

Alexander számára nagyon fontos a történeti szemléletmód, mely pozitivistikus hatás megnyilvánulását mutatja. Kifejezésre jut ez 1877-ben írott habilitációs értekezésében is, melyben kifejti, hogy még a filozófiai gondolkodást is csakis történetileg lehet megközelíteni. „Az ember csak a történelem eszével láthat messzire” (Alexander 1877), hiszen a történeti megközelítés tárgya maga a változásban lévő ember és munkája. Ez a történeti szemléletmód tükröződik Alexander nemzetekről kialakított felfogásában is, melyben, szintén nyugati hatásra, úgy tekinti az emberiséget, mint amelynek nemzetekre tagoltsága történeti szükségszerűség. Akadémiai székfoglalójának konklúziója szerint mivel az emberiség nemzetekre szakadva éli életét, szükségképpen nemzetekre szakadva gondolhatja gondolatait is⁵.

Amiben azonban egy adott nemzeti szellem kimagasló, abban egyetemes érvényű is – állítja Alexander a különböző nemzeti szellemek egymásház való viszonyára vonatkozólag. Egy adott nemzeti szellemnek más nemzeti szellemekkel való érintkezése rendkívül fontos dolog. A különböző nemzeti szellemek ugyanis egyre újabb impulzusokat kapnak más kultúrákkal való érintkezésükkor, és egyedül ez a folyamatos pozitív értelmű megmértetés, párbeszéd az, ami biztosítja az egyes kultúrák fennmaradását és fejlődését (Peabody 1985).

Álláspontom szerint a fent leírtak szellemében, Alexander Bernát gondolataira támaszkodva kialakítható egy olyan új társadalom-magyarító elmélet, amely igyekszik szakítani a tolerancia-diskurzus hagyományos, alapvető emberi jogokon

4 Így válik Alexander értelmezésében az olasz nemzeti szellem megtestesítőjévé Bruno, a franciáévá Descartes, az angolévá Hume, a németévé Kant, a magyarévá pedig Petőfi. Alexander viszonylag gyakran idézett, deskriptívnek szánt megfogalmazása szerint: „A magyar nemzeti szellem szereti a világgósságot, mint a francia, a realitást, mint az angol, s bízik a gondolatban, mint a német” (Alexander 1915).

5 Megjegyzendő, hogy az ismert források alapján nem feltételezhető, hogy Alexander eljutott volna addig a viszonylag modernnek számító nyelvfilozófiai fölfogásig, amely az emberi gondolkodást magával a nyelvvel azonosítja. Sőt Spinoza kapcsán több helyütt is az „intuíciókról” mint nyelvi megformáltság előtti gondolatokról beszél.

nyugvó, liberális szellemű fölfogásával⁶. Ez az elmélet arra mutat rá, hogy a többségi társadalomnak alapvető érdeke, sőt „létérdeke” fűződik ahhoz, hogy minden rendelkezésére álló eszközzel segítse a vele kapcsolatba kerülő minoritások kulturális kibontakozását és érvényesülését, mivel mindegyiküknek szüksége van arra a párbeszédre, pozitív értelemben veendő „megmérettetésre”, amely a különböző kultúrák találkozásakor óhatatlanul kialakul. Minden társadalomnak szüksége van erre az ösztönző, megtermékenyítő hatásra, hiszen progressziót közép-, és hosszú távon csak ez biztosíthat mind a többségi, mind a kisebbségi társadalom számára. Az a társadalom, amelyik elzárkózik, elzárja magát ez elől a párbeszéd elől, az mind saját, mind a diskurzusból kizárt kisebbség kultúráját stagnálásra, majd lassú haldoklásra kényszeríti. Minél több minoritás elől zárkózik el a többségi társadalom, annál gyorsabban és erőteljesebben fogja tapasztalni a fent említett hatást, mely hosszú távon mindenképpen a történeti emlékek sorába kényszeríti az elzárkózó feleket.

A kulturális diverzitás megőrzésének fontossága ez által gyökeresen új megvilágításba kerül, amelynek számos következménye lehet. Ezeket most nem részletezném, de azt gondolom, ha valaki kicsit belegondol ebbe, nyilvánvalóvá válik számára, hogy mik lehetnek ezek⁷. Kultúrtörténeti elemzések által a fölvázolt tétel minden kétséget kizáróan igazolható.

Kérdés, és ennek megválaszolása még a jövő zenéje, hogy lehet -e olyan mélyrehatóbb, magyarázó erejű bizonyítási módot vagy módokat találni, amelyek jobban illeszkednek a szűkebben értelmezett filozófiai diszciplína keretei közé.

IRODALOM

Alexander Bernát (1877): *A philosophia történetének eszméje, tekintettel a történetre általában*. Budapest: Eggenberger Kiadó.

Alexander Bernát (1924): Nemzeti szellem a filozófiában. In uő.: *Tanulmányok-Philosophia*. Budapest: Pantheon, 83-140.

Alexander Bernát (1915): Magyar filozófia. *Athenaeum* 23 (1-2): 1-21.

Fechner, Gustav Theodor (1853): Zur Kritik der Grundlagen von Herbart's Metaphysik. *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik*, 16 (XXV. vol.) : 70-102.

6 Ezen mindenki által jól ismert alapelveket, melyeket a magam részéről némileg tán önkényesen, de egyáltalában nem alaptalan módon John Locke: Levél a vallási türelemről című, először 1689-ben megjelent írására vezetek vissza, természetesen én is elfogadom és osztom. Csakhogy, mivel a probléma ezen alapelvek igen széles körben való ismertsége ellenére is fönáll, nyilvánvalóan pusztán ezek elégtelenek a megoldás tekintetében, már amennyiben „megoldásról” egyáltalán beszélni lehet ebben az esetben.

7 Gondoljunk például a fenti szellemben megfogalmazható legkülönbözőbb kisebbségvédelmi törvényekre, a fenti elv érvényesítésének lehetőségére az alsó, és középfokú oktatásban, stb. Belátható, hogy egy ilyen elméleti megalapozásnak számos, nagyon is gyakorlati következménye lehet.

- Gábor Éva (1986): *Alexander Bernát*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kajlós Imre (1913): Böhm Károly élete. In Kajlós Imre (szerk.): *Böhm Károly élete és munkássága I.* Besztercebánya: Madách Társaság, 1-342.
- Lazarus, Moritz és Hermann Steintal (1860): Einleitende Gedanken über Völkerpsychologie als Einladung zu einer Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft. *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*, 1 (I. vol.): 1-73.
- Meinecke, Friedrich (1915): *Weltbürgertum und Nationalstaat: Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates*. München, Berlin: Druck und Verlag von R. Oldenbourg.
- Mester Béla (2004): Szontagh Gusztáv és a magyar filozófia fogalmai. In Mester Béla és Percz László (szerk.): *Közelítések a magyar filozófia történetéhez. Magyarország és a modernitás (Recepció és kreativitás)*. Budapest: Áron, 19-39.
- Mester Béla (2006): *Magyar philosophia. A szenvedelmes dinnyésztől a lázadó Ikaroszig*. Kolozsvár, Szeged: Pro Philosophia.
- Nyíri Kristóf (1980): *A Monarchia szellemi életéről*. Budapest: Gondolat.
- Peabody, Dean (1985): *National characteristics*. Cambridge University Press.
- Percz László (2008): *Nemzet, filozófia, „nemzeti filozófia”*. Budapest: Argumentum Kiadó.
- Pléh Csaba (1990): Wundt időszerűsége. *Pszichológia*, 10 (2): 279-316.
- Somos Róbert (2004): *Magyar filozófusok politikai útkeresése Trianon előtt és után*. Budapest: Kairosz Kiadó.